

Συνέχειες και ασυνέχειες στις ελληνοαλβανικές σχέσεις: η ελληνική πολιτική σε περιφερειακές εντάσεις

Ηλίας Γ. Σκουλίδας*

Η παρούσα μελέτη αποτελεί κατά κάποιο τρόπο μία συνέχεια ανάλογης προσπάθειας αναστοχασμού, η οποία έχει προηγηθεί με αφορμή τα εκατό χρόνια από τους Βαλκανικούς πολέμους.¹ Η αφήγηση ως προς τον «άλλο» κατά την εξεταζόμενη περίοδο περιλαμβάνει και τις κρατικές πολιτικές, όπως εκδηλώνονται με τη διπλωματία και την ενίσχυση δικτύων αλληλέγγυων με την προώθηση των εθνικών προγραμμάτων. Παράλληλα με τις έννοιες της συνέχειας και της ασυνέχειας στις κοινωνικές επιστήμες, σύμφωνα με την περιγραφή από τον Michel Foucault στην ανάλυση του λόγου,² πρέπει να λάβουμε υπόψη τα μεθοδολογικά εργαλεία των διεθνών σχέσεων. Οι διαφορετικές προτάσεις στη θεωρία των διεθνών σχέσεων στις αρχές του 21^{ου} αιώνα είτε στη βάση του ορθολογισμού ([νέο-]ρεαλισμός, [νέο-]φιλελευθερισμός, [νέο-]μαρξισμός) είτε του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού ή των εναλλακτικών προσεγγίσεων (μεταξύ άλλων μεταμοντερνισμός και μετα-αποικιοκρατική θεώρηση) ασχολούνται κατά μεγάλο μέρος με τις πολιτικές των εθνικών κρατών.³ Η έννοια των περιφερειακών εντάσεων θεωρούμε ότι είναι εκείνη η οποία περιγράφει το πλαίσιο των σχέσεων που μας απασχολεί.

Ιστοριογραφικά ως προς την εξέλιξη των ελληνικών πολιτικών απέναντι στην Αλβανία και στους Αλβανούς καταγράφεται μία αξιόλογη βιβλιογραφική παραγωγή. Διαπιστώνονται συνέχειες και ασυνέχειες στη σχετική θεματολογία, οι οποίες συνδέονται με την ανάλογη πολιτική συγκυρία, κυρίως την περίοδο του Ψυχρού πολέμου αλλά και την αντίστοιχη μεταψυχροπολεμική. Η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία ασχολήθηκε κυρίως με τις εθνικές αφηγήσεις και με θέματα πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας, ενώ σχετικά πρόσφατα τίγονται ζητήματα με τη χρήση μεθοδολογικών εργαλείων από το χώρο των μειονοτικών και διασπορικών σπουδών. Θέλουμε να σημειώσουμε ιδιαίτερα την παρουσίαση μίας σειράς από νέες μεταπτυχιακές εργασίες για τον Ψυχρό πόλεμο, οι οποίες αλλάζουν αρκετά την πρόσληψή μας για τη συγκεκριμένη περίοδο. Επίσης, είναι ενδιαφέρουσα η παρουσία μιας νεότερης γενιάς ιστορικών και πολιτικών επιστημόνων, η οποία περιλαμβάνει μέλη της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία ή παιδιά μεταναστών στην Ελλάδα, αλλά και Αλβανών με σπουδές, είτε στην Ελλάδα, κυρίως, είτε στην Αλβανία, οι οποίοι διαμένουν στην Αλβανία. Παράλληλα αναπτύσσεται και μία ιστοριογραφία, μη ακαδημαϊκή, με μη

* Ιστορικός, ΤΕΙ Ηπείρου.

¹ (Σκουλίδας 2012). Στη νέα μελέτη διατυπώνονται σκέψεις ιδιαίτερα για την περίοδο του Ψυχρού πολέμου.

² Foucault 1994.

³ Για μία σύντομη παρουσίαση των κυριότερων θέσεων των συγκεκριμένων θεωριών βλ. Baylis και Smith 2007, 39-56.

αυστηρά επιστημονικά κριτήρια, η οποία συχνά προωθεί εθνικιστικές επιδιώξεις. Στα τέλη του εικοστού αιώνα αλλά και ιδιαίτερα την πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη και ο χώρος της δημόσιας ιστορίας.

Επιπρόσθετα, η αρχειακή διαθεσιμότητα έχει αυξηθεί σημαντικά: στην αλβανική περίπτωση υπάρχει πρόσβαση στα αρχεία μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, ενώ στην αντίστοιχη ελληνική περίπτωση ασθμαίνοντας έχει τεθεί στο μικροσκόπιο της έρευνας και η περίοδος της χούντας των συνταγματαρχών, 1967-1974.

Με την παρούσα μελέτη και στην προσπάθεια κατανόησης συνεχειών και ασυνεχειών προτείνεται ως τρόπος ανάγνωσης η χρήση μίας περιοδολόγησης, ακολουθώντας τις εξελίξεις στη διεθνή πολιτική αλλά και στην αλβανική, κυρίως, ιστορία και έχοντας υπόψη τη σχετικότητα των τομών στην ιστορική διαδικασία. Σαφώς μπορεί να υπάρξουν τομές ή υποπερίοδοι στη συγκεκριμένη κατηγοροποίηση, όπως η αναγνώριση του αλβανικού κράτους από ελληνική κυβέρνηση ή η αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων των δύο κρατών από την ελληνική χούντα των συνταγματαρχών. Επίσης, τα ζητήματα προς διερεύνηση δεν εξαντλούνται αυστηρά στα όρια μιας περιόδου, ούτε τα προβλήματα ταυτίζονται με συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο και αρκετά συχνά είναι δύσκολο να διακριβώσει κανείς με ακρίβεια την ενδεχόμενη έναρξη ή λήξη ενός ιστορικού φαινομένου. Παρά ταύτα η περιοδολόγηση κρίνεται χρήσιμη, καθώς μετά από έναν περίπου αιώνα ταυτόχρονης ύπαρξης και γειτνίασης των δύο κρατών θεωρούμε ότι πρέπει να υπάρξει προσπάθεια αναστοχασμού, η οποία να μη βασίζεται σε μία γραμμική αντίληψη της Ιστορίας. Στη συγκεκριμένη αναζήτηση η πρώτη φάση περιλαμβάνει την περίοδο από τη συγκρότηση του αλβανικού κράτους μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Η δεύτερη, αρκετά μικρότερη είναι ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Η τρίτη αφορά την κομμουνιστική – «σοσιαλιστική» περίοδο στην Αλβανία και η τέταρτη τη μεταψυχροπολεμική. Η τελευταία περίοδος αποτελεί ακόμα, όπως ίσως είναι ευνόητο, προνομιακό επίπεδο άλλων κοινωνικών επιστημών, όπως η κοινωνική ανθρωπολογία και η πολιτική επιστήμη. Το αντικείμενο της μελέτης περιορίζεται στις πολιτικές επιλογές και πράξεις των κρατικών ελίτ, καθώς, στο βαθμό που αντιλαμβάνονται και εξυπηρετούν τα κρατικά συμφέροντα των κρατών τους, αποτελούν τους εκφραστές της περιφερειακής έντασης στην περιοχή.

Υπενθυμίζουμε ότι μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα, στον ελληνικό δημόσιο λόγο, οι αλβανόφωνοι πληθυσμοί του βασιλείου, οι Αρβανίτες, αντιμετωπίστηκαν αρχικά στο πλαίσιο εθνοφυλετικών θεωριών ως «εθνικώς άστεγοι»⁴ και σύμφωνα με έλληνες λογίους εντάχθηκαν στο σχήμα της ελληνικής «συνέχειας» στην ιστορία ως συστατικό φύλο του

⁴ Σκοπετέα 1988.

ελληνικού έθνους. Μεταγενέστερα, οι Αρβανίτες της Ελλάδας αποτέλεσαν «όχημα» του ελληνικού επεκτατισμού για την προσέγγιση των Αλβανών, ιδιαίτερα των μουσουλμάνων. Οι δύο έννοιες «Αλβανός» και «Αρβανίτης» μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους δήλωναν κατ' ουσία τον αλβανόφωνο εντός και εκτός ελληνικών συνόρων και ανεξάρτητα από τη θρησκεία, με κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη χρονική συγκυρία.⁵

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι (1912-1913) διαμόρφωσαν νέες πραγματικότητες. Η συγκρότηση του αλβανικού κράτους αποτελεί, όπως είναι ευνόητο, θεμέλιο λίθο στις διακρατικές σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας. Κατά την πρώτη περίοδο τα σημαντικότερα προβλήματα στις διακρατικές σχέσεις υπήρξαν: α. η χάραξη των συνόρων β. τα δικαιώματα της υπό συγκρότηση ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία γ. η ίδρυση της αλβανικής ορθόδοξης Εκκλησίας και δ. το ζήτημα των Τσάμηδων.

Ως προς τη χάραξη της γραμμής των συνόρων χρειάστηκαν περισσότερα από δέκα έτη, ώστε να υπάρξει πραγματική λύση και η Αλβανία να αποκτήσει σύνορα και στο έδαφος εκτός από το χάρτη. Κατά τη γνώμη μας η έννοια του συνόρου στην πράξη εφαρμόστηκε τη «σοσιαλιστική» περίοδο και έως το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου τα σύνορα ήταν μία περισσότερο τυπική κατάσταση, καθώς δεν εμπόδιζαν τη μετακίνηση ανθρώπων και προϊόντων. Με τη χάραξη των συνόρων συνδέεται και η δημιουργία του «Βορειοηπειρωτικού» ζητήματος. Πρέπει να σημειωθεί ότι ευρεία χρήση του όρου «Βόρειος Ήπειρος» γίνεται τη συγκεκριμένη περίοδο στην προσπάθεια περιγραφής των περιοχών που, σύμφωνα με τις ελληνικές διεκδικήσεις, είχαν κατά πλειοψηφία ελληνόφωνους ή «ελληνίζοντες», με όρους εθνικής συνείδησης, κατοίκους και δεν είχαν ενσωματωθεί στο ελληνικό εθνικό κράτος.⁶ Όπως όλοι οι όροι που συνδέονται με την πολιτική και τη γεωγραφία ο όρος «Βόρειος Ήπειρος» επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Σχηματικά, μία ελληνική ανάγνωση ταυτίζει την περιοχή με την περιοχή της Δρυιούπολης (Δερόπολη/Δρόπολη), χωριών του Δελβίνου και του Βούρκου, της αλβανικής πλευράς του Πωγωνίου και χωριών της Χειμάρρας. Ενίοτε περιλαμβάνει και τα αστικά σύνολα Αργυροκάστρου και Αγίων Σαράντα. Μία δεύτερη ανάγνωση περιλαμβάνει την περιοχή και την πόλη της Κορυτσάς, καθώς και τις ενδιάμεσες περιοχές αναφορικά με την πρώτη ανάγνωση, όπως της Πρεμετής. Αυτή η θέση υπήρξε κυρίαρχη στις πολιτικές διαπραγματεύσεις τη συγκεκριμένη περίοδο. Μία τρίτη ταυτίζει τη «Βόρειο Ήπειρο» με την

⁵ Baltiotis - Embirikos 2007, 417-448.

⁶ Σε κείμενα της σύγχρονης αλβανικής ιστοριογραφίας οι «ελληνίζοντες» χαρακτηρίζονται ως «γραϊκόφιλοι Αλβανοί» βλ. Meta 2006, 16. Πιθανόν η αναφορά περιλαμβάνει αλβανόφωνους χριστιανούς ορθόδοξους αλλά και Αρωμούνους (Βλάχους).

περιοχή νότια του ποταμού Σκούμπι (Γενούσου). Η χρήση του όρου σε μεγάλο βαθμό αναφέρεται στην προώθηση του ελληνικού αλυτρωτισμού.⁷

Στη χάραξη των συνόρων κατά τη διάρκεια της συμφωνίας ειρήνης μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ο Βενιζέλος ζήτησε η «Βόρειος Ήπειρος» να προσαρτηθεί στην Ελλάδα έπειτα από δημοψήφισμα και με κριτήριο την εθνική συνείδηση, κάτι το οποίο δεν έγινε αποδεκτό από τις νικήτριες δυνάμεις, καθώς δεν υπήρχε συμφωνία μεταξύ τους ενώ και η ιταλική πολιτική ήταν αντίθετη. Γενικά, το μεγαλύτερο διάστημα του εικοστού αιώνα οι επιλογές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής δεν συνέπιπταν με τις ιταλικές προτεραιότητες. Στις 17 Δεκεμβρίου 1920 η Αλβανία έγινε δεκτή στην Κοινωνία των Εθνών και στις 9 Νοεμβρίου 1921 η πρεσβευτική συνδιάσκεψη στο Παρίσι (αντιπρόσωποι Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Ιταλίας και Ιαπωνίας) επιβεβαίωσε τα αλβανικά σύνορα του 1913, συμπεριλαμβανομένου του πρωτοκόλλου της Φλωρεντίας, το οποίο κατοχύρωνε τη «Βόρειο Ήπειρο» στην Αλβανία.⁸ Ένα νέο πρωτόκολλο της Φλωρεντίας (25 Ιανουαρίου 1925) και μία τελική πράξη στο Παρίσι (30 Ιουλίου 1926) με τις υπογραφές των εκπροσώπων της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας, της Ιταλίας, της Ελλάδας και του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων οδήγησαν στον τελικό καθορισμό των αλβανικών συνόρων.

Το δεύτερο ζήτημα σε σχέση με περιφερειακές εντάσεις ήταν η αναγνώριση του καθεστώτος της ελληνικής μειονότητας στο νότο του αλβανικού κράτους. Η μειονότητα απέκτησε εμβληματικό χαρακτήρα στην αντιπαράθεση Ελλάδας και Αλβανίας, σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής αλλά και εθνικής ιδεολογίας. Το αλβανικό κράτος αναγνώριζε μία ελληνόφωνη χριστιανική ορθόδοξη μειονότητα και όχι μία αμιγώς εθνική μειονότητα.⁹ Επίσης, αναγνώριζε ως μέλη της μειονότητας πληθυσμούς που κατοικούσαν στις περιοχές του Αργυροκάστρου και των Αγίων Σαράντα, καθώς και τριών ελληνόφωνων χωριών στην περιοχή της Χειμάρρας (Χειμάρρα, Δρυμάδες [Δέρμι] και Παλιάσα), αλλά δεν περιελάμβανε στο καθεστώς προστασίας επίσημης μειονότητας κατοίκους άλλων περιοχών, όπως π.χ. των αστικών κέντρων (Αργυροκάστρου, Αγίων Σαράντα κ.λπ.).

Το τρίτο θέμα άπτεται των σχέσεων των αλβανών χριστιανών ορθοδόξων (Αλβανών, Ελλήνων και Βλάχων αλλά και Σλάβων) με το αλβανικό κράτος και το Οικουμενικό πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη. Το καθεστώς της αλβανικής ορθόδοξης Εκκλησίας, καθώς και η γλώσσα της λειτουργίας και των λοιπών τελετουργικών πρακτικών ήταν τα δύο μεγαλύτερα προβλήματα στις σχέσεις του αλβανικού εθνικού κράτους με το Οικουμενικό

⁷ Για περαιτέρω προσλήψεις βλ. Καλλιβερετάκης 1995, 26-58.

⁸ Κόντης 1994, 120-151.

⁹ Τσιτσελίκης - Χριστόπουλος 2003, 24-28.

πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη.¹⁰ Αλβανοί εθνικιστές πρόκριναν την ιδέα της αυτοκέφαλης ορθόδοξης Εκκλησίας ως το πλέον αποφασιστικό μέσο για την απομάκρυνση των χριστιανών ορθόδοξων από την επιρροή της Ελλάδας και του Οικουμενικού πατριαρχείου. Το ζήτημα επιλύθηκε μερικά χρόνια αργότερα, το 1937, έπειτα από διαπραγματεύσεις. Το Οικουμενικό πατριαρχείο εξέδωσε έναν πατριαρχικό και συνοδικό τόμο, με το οποίο απένειμε επίσημα στην ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας το καθεστώς της αυτοκέφαλης εκκλησίας και σύστησε ως ανώτατη διοικητική της αρχή τη Σύνοδο, η οποία έπρεπε να επανασυγκροτηθεί από κανονικούς ορθόδοξους ιεράρχες.¹¹ Οι δύο από τους τέσσερις ήταν ο Ευλόγιος Κουρίλας, επίσκοπος Κορυτσάς και ο Παντελεήμων Κοτόκος, επίσκοπος Αργυροκάστρου, οι οποίοι μεταγενέστερα θα αποτελέσουν ηγετικές μορφές του ελληνικού αλυτρωτισμού ως προς τη νότια Αλβανία.¹²

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ένα άλλο ζήτημα, το οποίο απασχόλησε τις σχέσεις των δύο κρατών, αυτή τη φορά από την ελληνική πλευρά των συνόρων, ήταν το ζήτημα των Τσάμηδων. Στον αλυτρωτικό λόγο των Αλβανών υπάρχουν ανάλογες αναγνώσεις με τις αντίστοιχες ελληνικές για τη «Βόρειο Ήπειρο». Μία αλβανική ανάγνωση περιλαμβάνει περιοχές των σημερινών διοικητικών ενοτήτων Θεσπρωτίας, κυρίως, και Πρέβεζας, μία δεύτερη εκτείνεται έως την πόλη της Πρέβεζας και τα σύνορα Ελλάδας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 1881, ενώ μία τρίτη εκτείνεται μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο και συμπεριλαμβάνει την πόλη της Άρτας. Οι Τσάμηδες ήταν αλβανόφωνοι, κυρίως μουσουλμάνοι, αλλά υπήρχαν και χριστιανοί ορθόδοξοι.¹³ Μερικοί από τους μουσουλμάνους έφυγαν στην Τουρκία με την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών, η οποία υπογράφηκε στη Λωζάννη της Ελβετίας (1923), δείγμα και της βούλησης του ελληνικού κράτους να απαλλαγεί από «ανεπιθύμητους» συμπατριώτες.¹⁴ Οι Τσάμηδες είχαν εξαιρεθεί από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών σταδιακά διαπιστώνεται η μετάλλαξη μιας μουσουλμανικής κοινότητας σε εθνική.¹⁵ Ο έλληνας δικτάτορας Θεόδωρος Πάγκαλος, αρβανίτης στην καταγωγή, ήταν αποφασισμένος να βελτιώσει τις σχέσεις της Ελλάδας με την Αλβανία. Έτσι, αποφάσισε να χορηγήσει αμνηστία σε εκείνους τους Τσάμηδες που είχαν καταδικαστεί για διάδοση πολιτικής προπαγάνδας, ουσιαστική επιβεβαίωση προγενέστερων διώξεων. Το ζήτημα των Τσάμηδων συνδέεται και με τη δυσαρέσκειά τους αναφορικά με τις

¹⁰ Για το εκκλησιαστικό ζήτημα βλ. ενδεικτικά Γιανουλόπουλος υπό έκδοση, 7-10.

¹¹ Για τη συγκρότηση της αλβανικής ορθόδοξης Εκκλησίας βλ. μεταξύ άλλων Γλαβίνας 1989, Della Rocca 1990, 44-62 και 189-195, Clewing 2000, 303-316.

¹² Skoulidas 2011, 265-283.

¹³ Μπαλτσιώτης 2009, 113-121.

¹⁴ Μαργαρίτης 2005: 132-215.

¹⁵ Βλ. μεταξύ άλλων Μαντά 2004, Διβάνη 1995, 218-258, Naska 1999.

αποζημιώσεις για τα απαλλοτριωθέντα κτήματα. Η περιγραφή του πλαισίου πιέσεων και βίας δεν πρέπει να εστιάζει στον κρατικό μηχανισμό αλλά σε ένα «πεδίο» εξουσίας γύρω από το κράτος, το οποίο ουσιαστικά μπορεί να οικειοποιείται τις μεθόδους του και να επωφελείται από αυτές.¹⁶ Ζήτημα υπήρξε και με τις περιουσίες αλβανών υπηκόων στην Ελλάδα.¹⁷

Μαζί με τα προαναφερθέντα θέματα οι διακρατικές σχέσεις Ελλάδας και Αλβανίας επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις αντίστοιχες ιταλοαλβανικές. Περαιτέρω εξομάλυνση παρατηρείται με την επάνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία (Ιούλιος 1928). Αναγνωρίζεται η Αλβανία ως βασίλειο και ο Ζώγου ως βασιλιάς. Σε μία χειρονομία καλής θέλησης ο Βενιζέλος διέταξε τη διάλυση των βορειοηπειρωτικών συλλόγων που δρούσαν στο ελληνικό κράτος, κάτι που είχε εισηγηθεί και ο Πάγκαλος.¹⁸

Η επέκταση της ιταλικής επιρροής στην Αλβανία επέφερε και τη στρατιωτική κατοχή του αλβανικού κράτους (Απρίλιος 1939). Με αυτό το σημείο αναφοράς ξεκινά η δεύτερη περίοδος στην περιοδολόγηση που προτείνεται. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου ελληνικά στρατεύματα κατέλαβαν για μία ακόμα φορά περιοχές στη νότια Αλβανία, αυτή τη φορά φθάνοντας μέχρι το Τεπελένι και το Πόγραδετς. Κατά τη διάρκεια των παράλληλων κατοχών σε Ελλάδα και Αλβανία από τις δυνάμεις του Άξονα, διαπιστώνονται κινήσεις συνεργασίας μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών αλλά και αντιπαλότητας. Στο πλαίσιο των ευρύτερων ιδεολογικών συμμαχιών ήδη από το 1943 υπήρξαν επαφές μεταξύ διαφόρων ομάδων ανταρτών. Έτσι, το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο της Αλβανίας, υπό την ηγεσία Αλβανών κομμουνιστών, ήταν σε επαφή με το ελληνικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (όπου οι κομμουνιστές διαδραμάτιζαν ένα σημαντικό ρόλο, επίσης).¹⁹ Περίπου 1500 αντάρτες της ελληνικής μειονότητας ήταν οργανωμένοι σε τρία μειονοτικά τάγματα που δημιουργήθηκαν από το Αλβανικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Θανάσης Ζήκος, Παντελής Μπότσαρης, Λευτέρης Τάλιος).²⁰ Αξίζει να τονιστεί η ύπαρξη Τσάμηδων οι οποίοι είχαν ανάλογους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και συνεργάστηκαν με το ελληνικό ΕΑΜ.²¹ Στο χώρο της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία βραχύβια δραστηριοποιήθηκε μία ακόμη μειονοτική ομάδα εθνικιστικού προσανατολισμού και χαρακτήρα, το Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Βορείου Ηπείρου (ΜΑΒΗ), το οποίο ήταν σε επαφή με τους έλληνες αντάρτες του ΕΔΕΣ. Ωστόσο, πολύ σύντομα οι αλβανικές αντιστασιακές ομάδες (εθνικιστές και παρτιζάνοι) ανέλαβαν δράση εναντίον της και τελικά διέλυσαν τη συγκεκριμένη ομάδα.

¹⁶ Μπαλτσιώτης 2009, 420.

¹⁷ Για μία νομική προσέγγιση βλ. Κτιστάκης 2006, 171-204.

¹⁸ Κόντης 1997, τόμ. 3, 24.

¹⁹ Κυργιάννης - Παπαδημητρίου 1982.

²⁰ Δαλιάνης 2000, Νάστος 2009.

²¹ Isufi 2002.

Πρέπει να επισημανθεί ότι ακόμη και οι κυβερνήσεις «δωσιλόγων» στην Ελλάδα και Αλβανία επιχείρησαν, χωρίς αποτέλεσμα ωστόσο, να έλθουν σε επαφή μεταξύ τους, στις αρχές του 1944, σε μία απόπειρα να αντιμετωπίσουν τον ανερχόμενο «κομμουνιστικό κίνδυνο».²²

Κατά τη διάρκεια της ιταλικής και έπειτα της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα (1941-1943), Τσάμηδες με επικεφαλής μουσουλμάνους γαιοκτήμονες, κυρίως της οικογένειας Ντίνο και ιδιαίτερα στις περιοχές Μαργαριτίου και Παραμυθιάς, συνεργάστηκαν ως «δωσίλογοι» με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς. Μετά την ιταλική παράδοση, αρκετοί Τσάμηδες συνέχισαν τη συνεργασία με τους Ναζί. Ο «κύκλος του αίματος» που ξεκίνησε από την οθωμανική περίοδο και συνεχίστηκε με την επέκταση του ελληνικού κράτους στην περιοχή είχε νέα θύματα. Ομάδες «δωσιλόγων» Τσάμηδων σε συνεργασία με κατοχικά στρατεύματα πραγματοποίησαν επιχειρήσεις εναντίον των Ελλήνων και των χριστιανών της ευρύτερης περιοχής. Στο πλαίσιο της αποχώρησης των κατοχικών δυνάμεων στρατιωτικά τμήματα του ΕΔΕΣ πραγματοποίησαν νέες επιχειρήσεις με θύματα αρκετούς Τσάμηδες, και άμαχους.²³ Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την περιοχή τους και να εισέλθουν σε αλβανικό έδαφος, καθώς είτε εκδιώχθηκαν από την πίεση και τις εκτελέσεις των δυνάμεων του Ζέρβα είτε αποχώρησαν λόγω του φόβου και των φημών για εκκαθαρίσεις.²⁴

Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου σηματοδοτεί και το τέλος του επίσημου ελληνικού αλυτρωτικού λόγου για τη «Βόρειο Ήπειρο». Η ελληνική κυβέρνηση επιχείρησε στο συνέδριο ειρήνης (1946) να επιτύχει μία συμφωνία των Συμμάχων στην προσάρτηση της «Βορείου Ηπείρου» στην Ελλάδα, αλλά απέτυχε. Οι βρετανοί και οι αμερικανοί αντιπρόσωποι είχαν να αντιμετωπίσουν τις νέες πραγματικότητες του Ψυχρού πολέμου αλλά και την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να προβάλει με επιτυχία τις επιδιώξεις της, ενώ οι σοβιετικοί εκπρόσωποι είχαν διαφορετικές προτεραιότητες.²⁵

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο ακόμη σημαντικές φάσεις στην εξέλιξη των ελληνο-αλβανικών σχέσεων. Η τρίτη κατά σειρά σχετίζεται με τη «σοσιαλιστική» περίοδο στην Αλβανία (1944 έως 1991). Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η προσοχή μας εστιάζεται σε δύο ζητήματα: α) τις σχέσεις των δύο κρατών στο πλαίσιο του Ψυχρού πολέμου και β) την ελληνική – έκτοτε εθνική μειονότητα στην Αλβανία.

²² Μία βιβλιογραφική θεώρηση των κινήσεων συνεργασίας βλ. Σκουλίδας 2012, 217-218.

²³ Μαντά 2004, 133-233.

²⁴ Βλ. μεταξύ αρκετών άλλων Kotini 2000-2001, Dervishi 2009, Elsie – Destani 2013.

²⁵ Γιανουλόπουλος υπό έκδοση, 283-284.

Στη διάρκεια του Ψυχρού πολέμου η Ελλάδα και η Αλβανία ήταν σε διαφορετικούς πολιτικούς και στρατιωτικούς σχηματισμούς. Όταν οι κομμουνιστές ανήλθαν στην εξουσία στην Αλβανία, παρείχαν βοήθεια στο Δημοκρατικό Στρατό στην Ελλάδα στον αγώνα του ενάντια στον Εθνικό Στρατό της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου. Μετά τη ρήξη του Τίτο με την Κομμουνιστική ηγεσία Ενβέρ Χότζα συνέχισε να παρέχει σημαντική υποστήριξη και επέτρεψε στους στρατιώτες του Δημοκρατικού Στρατού, καθώς είχαν ηττηθεί να εισέλθουν, σε περίπτωση που το επιθυμούσαν, στην Αλβανία.²⁶ Τον Αύγουστο του 1949 πολλοί ηττημένοι αντάρτες διέσχισαν την ελληνο-αλβανική μεθόριο.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική βρίσκεται να ακροβατεί μεταξύ του πολιτικού ρεαλισμού και της αναγνώρισης του αλβανικού κράτους με «σοσιαλιστική» διακυβέρνηση ή μελλοντική φιλοδυτική και του αλυτρωτισμού (τα ζητήματα του εμπολέμου αλλά και της αλλαγής των συνόρων ή η αναγνώριση αυτονομίας και με ποιους όρους για τη μειονότητα θα παρέμεναν στην ατζέντα των διεκδικήσεων).

Η υποστήριξη μυστικών δικτύων γοήτευε αρκετά ένα μέρος του πολιτικού συστήματος, όσο και εάν επισήμως δεν αποδεχόταν την ύπαρξή τους.²⁷ Μετά το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου Αμερικανοί και οι Βρετανοί χρησιμοποίησαν την Ελλάδα και την Ιταλία ως βάσεις, από τις οποίες Αλβανοί μη κομμουνιστές στέλνονταν στην Αλβανία σε μία απόπειρα να πετύχουν ανατροπή του καθεστώτος. Η όλη επιχείρηση απέτυχε. Η Ελλάδα επισήμως δήλωνε ότι δεν είχε επιθετικές βλέψεις ενάντια στην Αλβανία. Ωστόσο, υπήρχαν στελέχη στον κρατικό μηχανισμό, κυρίως στρατιωτικοί, οι οποίοι επεξεργάζονταν λύση του «Βορειοηπειρωτικού ζητήματος» με στρατιωτική επέμβαση στην Αλβανία, είτε στο πλαίσιο του NATO είτε σε συνεννόηση με τη Γιουγκοσλαβία και την Ιταλία. Επιπρόσθετα, το ελληνικό κράτος ενίσχυε οικονομικά τις οργανώσεις και έντυπα που ασχολούνταν με το «βορειοηπειρωτικό». Η ίδρυση της Πανεπιστημιακής Ομοσπονδίας Αμερικής με συμμετοχή τοπικών οργανώσεων στις ΗΠΑ από απόδημους Έλληνες και από τις περιοχές της Αλβανίας αποτέλεσε έναν νέο παράγοντα επηρεασμού της αμερικανικής και της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Οι βορειοηπειρωτικοί σύλλογοι στις ΗΠΑ είχαν ως στόχο την ένωση της «Βορείου Ηπείρου» με την Ελλάδα.²⁸

Οι ελληνο-αλβανικές σχέσεις βελτιώθηκαν μερικώς μετά το θάνατο του Στάλιν. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 το «Βορειοηπειρωτικό ζήτημα» υποχώρησε στις ελληνικές «εθνικές διεκδικήσεις», καθώς στην πολιτική ατζέντα προτάχθηκε η εκστρατεία

²⁶ Ντάγιος 2004.

²⁷ Χατζηβασιλείου 2009, 127-132.

²⁸ Κολιού 2014, 274 και 276.

για την «Ένωση» της Κύπρου με την Ελλάδα.²⁹ Ωστόσο, οι ελληνοαλβανικές σχέσεις διαταράχθηκαν τον Ιούνιο του 1960 έπειτα από τις συνομιλίες του Σοφοκλή Βενιζέλου (πρωθυπουργού της Ελλάδας) με το Χρυστσόφ στη Μόσχα. Ο Χρυστσόφ παρείχε υποσχέσεις στο Βενιζέλο ότι θα συνομιλήσει με τον Ενβέρ Χότζα σχετικά με τη δυνατότητα να παραχωρήσει η Αλβανία στην ελληνική μειονότητα αυτονομία μεγαλύτερου βαθμού, όσον αφορά την εκπαίδευση και την Εκκλησία. Η αλβανική κυβέρνηση ερμήνευσε αυτές τις συνομιλίες ως ένδειξη ότι οι Σοβιετικοί δεν ήταν εντελώς αντίθετοι στα ελληνικά αιτήματα. Ωστόσο, η σοβιετο-γιουγκοσλαβική επαναπροσέγγιση και ο φόβος ότι η Ελλάδα μπορεί να προσαρτούσε τη «Βόρειο Ήπειρο» υπήρξαν σημαντικοί παράγοντες στη ρήξη της Αλβανίας με τη Σοβιετική Ένωση και την προσέγγισή της με την Κίνα.³⁰ Το 1962 η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι οι σχέσεις με την Αλβανία μπορούσαν να αποκατασταθούν εάν βρίσκονταν τα κατάλληλα μέσα και οι (κατάλληλοι) τρόποι. Σε μία κίνηση καλής θέλησης οι Αλβανοί επέτρεψαν σε ένα μεγάλο αριθμό Ελλήνων να επιστρέψουν στην Ελλάδα, καθώς το ζήτημα των αιχμαλώτων υπήρξε σημαντικό αυτή την περίοδο.

Ουσιαστική μεταβολή στην ελληνική εξωτερική πολιτική διαπιστώνεται κατά τη διάρκεια της χούντας των συνταγματαρχών, στο πλαίσιο μίας διαφορετικής πολιτικής απέναντι στην ανατολική Ευρώπη, η οποία τώρα μελετάται αναλυτικά.³¹ Το 1970 οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών στα Ηνωμένα Έθνη οδήγησαν σε μία εμπορική συμφωνία που υπογράφηκε από τα εμπορικά επιμελητήρια και των δύο χωρών. Οι διπλωματικές σχέσεις αποκαταστάθηκαν το Μάιο του 1971.³² Τον Οκτώβριο του 1972 υπογράφηκε στα Τίρανα η πρώτη διακρατική εμπορική συμφωνία· μία δεύτερη ακολούθησε το Μάιο του 1976.³³

Κατά τη διάρκεια της ελληνικής Μεταπολίτευσης και μετά τα «ανοίγματα» κατά την περίοδο της «απομόνωσης» της Αλβανίας μετά τη διακοπή των επαφών της χώρας με την Κίνα, ο Ενβέρ Χότζα εξέδωσε ένα βιβλίο με τον τίτλο «Δύο λαοί – φίλοι» και προσπάθησε να πραγματοποιήσει μία νέα προσέγγιση με την Ελλάδα.³⁴ Τον Αύγουστο του 1987, η ελληνική κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και του τότε υπουργού εξωτερικών Ηπειρώτη Κάρολου Παπούλια (μεταγενέστερου προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας) τερμάτισε μονομερώς, επισήμως, την εμπόλεμη κατάσταση με την Αλβανία (η οποία είχε δημιουργηθεί από το 1940), θεωρώντας ότι μία τέτοια κίνηση θα μπορούσε να οδηγήσει στην επίλυση ζητημάτων

²⁹ Stefanidis 2007, 71.

³⁰ Lalaj - Ostermann - Gage, 183-240.

³¹ Βαλντέν 2009.

³² Σφέτας, 555- 573.

³³ Για τις μεταπολεμικές σχέσεις και τη μεταψυχροπολεμική αλβανική ιστοριογραφία βλ. Meta 2007.

³⁴ (Χότζα [1985]).

που αφορούσαν, κυρίως, την Ελληνική μειονότητα. Έλληνες πολιτικοί, δημοσιογράφοι και καλλιτέχνες επισκέφθηκαν την Αλβανία.³⁵ Την ίδια περίοδο ο μητροπολίτης Δρυινοπούλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης Σεβαστιανός αναδείχθηκε σε ηγετική μορφή των βορειοηπειρωτικών σωματείων και του ελληνικού αλυτρωτισμού, με εκφορά λόγου που συχνά δε συμβάδιζε με την ελληνική κρατική πολιτική.³⁶

Όσον αφορά το δεύτερο θέμα, τη θέση της ελληνικής μειονότητας υπό το καθεστώς του Ενβέρ Χότζα στην Αλβανία, ο τελευταίος προσπάθησε να ενσωματώσει την ελληνική μειονότητα στο αλβανικό κράτος. Το 1945 η κυβέρνηση περιόρισε την επίσημα καθορισμένη περιοχή, όπου κατοικούσε ο ελληνικός πληθυσμός. Αυτή η περιοχή επίσημα χαρακτηριζόταν ως «μειονοτική ζώνη» και περιελάμβανε 99 χωριά στην επαρχία του Αργυροκάστρου (σημειώνεται ότι τα τρία χωριά της Χειμάρρας που αναγνωρίστηκαν ως μειονοτικά χωριά το 1921, αποκλείστηκαν από τη «μειονοτική ζώνη»). Όλοι οι Έλληνες που ζούσαν εκτός των ορίων της μειονοτικής αυτής ζώνης (π.χ. στην πόλη του Αργυροκάστρου ή στην περιφέρεια της Κορυτσάς ή ακόμη και στην πρωτεύουσα τα Τίρανα) δε θεωρούνταν πλέον ότι είχαν το καθεστώς του μειονοτικού Έλληνα.³⁷

Οι Έλληνες που ζούσαν στη «μειονοτική ζώνη» απολάμβαναν ορισμένα στοιχειώδη δικαιώματα. Φοιτούσαν σε ελληνικά μειονοτικά δημοτικά σχολεία, αλλά από το πέμπτο έως και το όγδοο έτος των σπουδών τους μπορούσαν να διδαχθούν την ελληνική ως ξένη γλώσσα. Υπήρχε μία ακαδημία στο Αργυρόκαστρο όπου οι φοιτητές εκπαιδεύονταν για να γίνουν δάσκαλοι και με την ολοκλήρωση των σπουδών τους μπορούσαν να διοριστούν σε ελληνικά μειονοτικά σχολεία. Τα σχολικά τους εγχειρίδια ήταν αποκλειστικά και μόνο μεταφράσεις των αλβανικών, και κατά συνέπεια οι μαθητές διδάσκονταν μόνο την αλβανική ιστορία και τον (αλβανικό) πολιτισμό, όντας εκτός επαφής με οτιδήποτε αφορούσε την Ελλάδα. Μία ελληνόγλωσση εφημερίδα κυκλοφορούσε στα μειονοτικά χωριά, προωθώντας τις απόψεις του αλβανικού κόμματος Εργασίας, όπως μετονομάστηκε το κομμουνιστικό κόμμα. Επιπλέον, όπως όλοι οι Αλβανοί πολίτες βίωναν την κατάργηση της θρησκείας από το 1967. Η καταπίεση δικαιωμάτων της μειονότητας δε συνεπαγόταν απαραίτητα ότι οι μειονοτικοί πληθυσμοί δεν ήταν ενταγμένοι στην αλβανική κοινωνία. Αντίθετα, αυτός ήταν ο στόχος του Ενβέρ Χότζα.³⁸

Σε όλη τη διάρκεια του 20^{ού} αιώνα οι Έλληνες και οι Αλβανοί φαίνεται ότι επιδόθηκαν στην καταμέτρηση του αριθμού των μελών της ελληνικής μειονότητας. Οι

³⁵ Δαλιάνης 2008, 99-111.

³⁶ Κολιού 2014, 276.

³⁷ Βοçi, 133-157, (Βοçi, 83-102 και Βοçi, 105-129.

³⁸ Τσιτσελίκης 2003, 165-225.

Έλληνες από τη μία πλευρά, εκτιμούσαν ότι ο αριθμός αυτός ήταν ιδιαίτερα υψηλός, συχνά συμπεριλαμβάνοντας στη μειονότητα Βλάχους ή τους χριστιανούς ορθόδοξους Αλβανούς, ενώ οι Αλβανοί επιχειρούσαν να μειώσουν τον αριθμό μη αναγνωρίζοντας ως ελληνικούς τους πληθυσμούς που δεν κατοικούσαν στις επίσημα αναγνωρισμένες μειονοτικές ζώνες.

Το τέταρτο τμήμα της προτεινόμενης περιοδολόγησης σχετίζεται με την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος και τη μετάβαση στη μεταψυχροπολεμική περίοδο. Ένα νέο και τελείως διαφορετικό πρόβλημα προέκυψε από την ταυτόχρονη μετανάστευση μεγάλου αριθμού Αλβανών και Ελλήνων μειονοτικών πληθυσμών σε αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης. Η Ελλάδα αντιμετώπισε μία νέα εμπειρία ως χώρα υποδοχής μεταναστών. Μία σειρά «αρνητικών» στερεοτύπων διαμορφώθηκε και κοινωνικές ομάδες στην ελληνική κοινωνία δεν έχουν προσδιορίσει με ακρίβεια τη στάση τους απέναντι σε μία σειρά από ζητήματα, όπως η δεύτερη γενιά μεταναστών, δηλαδή τα παιδιά των μεταναστών, τα οποία γεννήθηκαν στην Ελλάδα.³⁹

Η ανάδυση νέων εθνικισμών προκάλεσε ένταση κατά περιόδους στα θέματα των ελληνο-αλβανικών σχέσεων⁴⁰ και έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα των Τσάμηδων, κυρίως σε μία οικονομική βάση – διεκδίκηση αποζημιώσεων για τις περιουσίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι την προηγούμενη περίοδο ο Χότζα δεν υποστήριζε και δεν ενέκρινε τις διεκδικήσεις των Τσάμηδων, καθώς θεωρούσε τους ηγέτες των κοινοτήτων τους ρεβιζιονιστές (αναθεωρητές). Στην Ελλάδα, ο αλτρωτικός λόγος υπήρξε ιδιαίτερα περιθωριοποιημένος, στον πολιτικό χώρο κυρίως της άκρας δεξιάς, ενώ μία αναζωπύρωση απέκτησε με την ένταξη ελλήνων μειονοτικών σε συλλόγους βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα και τη διασπορά.

Η ίδια η αλβανική κοινωνία, αφού βίωσε μία σοβαρή οικονομική κρίση (χρεοκοπία του 1997), επιχείρησε να αλλάξει τον τρόπο ανάπτυξης, όπως και άλλα κράτη, τα οποία βίωσαν την αποκαλούμενη «περίοδο της μετάβασης», σε καπιταλιστικό μοντέλο οικονομικής πρακτικής. Η ένταξη της Αλβανίας στο NATO και η προοπτική ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έστω και χωρίς σαφές χρονοδιάγραμμα, η συνεργασία στον τομέα της ενέργειας λειτούργησαν ως δέλεαρ συνεργασίας μεταξύ των πολιτικών ελίτ των δύο κρατών. Όμως και οι νέοι εθνικισμοί έχουν επίσης εισέλθει σε νέα φάση. Η διαχείριση του εθνισμού των Κοσοβάρων και του ζητήματος της συλλογικής τους ταυτότητας, οι αλβανικές μειονότητες σε γειτονικά βαλκανικά κράτη, ο έντονος αλτρωτισμός των κατακερματισμένων οργανώσεων των Τσάμηδων στην Αλβανία και στην αλβανική διασπορά, οι δυσκολίες στη χάραξη οικονομικών ζωνών εκμετάλλευσης (γνωστών ως ΑΟΖ) είναι μερικά από τα ζητήματα που

³⁹ Μιχαήλ 2014.

⁴⁰ Τζίμας 2010.

συνέχισαν να απασχολούν τους σχεδιασμούς των ελληνικών ελίτ στην αρχή της δεύτερης εκατονταετηρίδας του αλβανικού κράτους. Ο ρεαλισμός όμως δείχνει να αποτελεί την κύρια επιλογή σε μία γειτονία, η οποία δεν αποδεικνύεται εύκολη, και με τις περιφερειακές εντάσεις να έχουν επεκταθεί στο χώρο της Μεσογείου.

Βιβλιογραφία

- Βαλντέν, Σωτήρης: *Παράταιροι Εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια 1967-1974*. Αθήνα: Πόλις 2009.
- Γιανουλόπουλος, Γιάνης: «Έχω μια αδελφή κουκλίτσα αληθινή...». *Οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων (1946) και η προϊστορία τους*. Αθήνα: Βιβλιόραμα (υπό έκδοση).
- Γλαβίνας, Απόστολος: *Η Ορθόδοξος Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας*. Θεσσαλονίκη 1989.
- Δαλιάνης, Μενέλαος Β.: *Η Εθνική Αντίσταση της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία (1940-44)*. Αθήνα: Ιωλκός 2000.
- Δαλιάνης, Μενέλαος Β.: *Το μεγάλο άνοιγμα. Χρονικό των ελληνο-αλβανικών σχέσεων στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα*. Αθήνα: Πολύτυπο 2008.
- Διβάνη, Λένα: *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα: Νεφέλη 1995.
- Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας: «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας». Στο Θ. Βερέμης – Θ. Κουλουμπής – Η. Νικολακόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 1995, σ. 26-58.
- Κολιού, Ευφροσύνη: *Η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία, 1950-1967*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία) 2014
- Κόντης, Βασίλης: *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αι..* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 1994.
- Κόντης, Βασίλης (επιμ.), *Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις*. Τόμοι 1-4. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης - Εστία 1995- 1997.
- Κτιστάκης, Γιάννης: «Περιοσιές Τσάμηδων και Αλβανών στην Ελλάδα. Άρση του εμπολέμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου». *Δίκη* (2006): 171-204.
- Κυργιάννης, Μίλτος - Παπαδημητρίου, Παναγιώτης: *Η Αντιφασιστική Οργάνωση της Ελληνικής Μειονότητας στην Αλβανία (1943-44). Πολιτική – Στρατιωτική*. Αθήνα: Δωδώνη 1982.
- Μαντά, Ελευθερία: *Οι Μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 2004.
- Μαργαρίτης, Γιώργος: *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδα. Εβραίοι, Τσάμηδες*. Αθήνα: Βιβλιόραμα 2005.
- Μιχαήλ, Δόμνα: *Αλβανική μετανάστευση στην Ελλάδα, Μελέτες και ζητήματα. Ανθρωπολογικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης 2014.
- Μπαλτσιώτης, Λάμπρος: *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή) 2009.
- Νάστος, Βαγγέλης: *Το ΕΑΜ των Ελλήνων της Αλβανίας. Ο αγώνας των Ελλήνων της Αλβανίας ενάντια στους Ιταλούς-Γερμανούς κατακτητές (1942-1945). Αναμνήσεις από την Αντίσταση*. Θεσσαλονίκη 2009.

- Ντάγιος, Σταύρος Γ.: *Η διεθνής διάσταση της ρήξης Ε. Hoxha – J.B. Tito και η λήξη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949)*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 2004.
- Σκοπετέα, Έλλη: *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο 1988.
- Σκουλίδας, Ηλίας: «Οι σχέσεις Ελλάδος και Αλβανίας». Στο *Βαλκάνια 1913-2011. Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Αφοί Κυριακίδη 2012: 203-223.
- Σφέτας, Σπυρίδων: «Η αποκατάσταση των ελληνοαλβανικών διπλωματικών σχέσεων (1970-1971)». *Ανοιχτοσύνη. Μελέτες προς τιμήν της Βασιλικής Παπούλια*,. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2012 :555-573.
- Τζίμας, Σταύρος: *Στον αστερισμό του εθνικισμού. Αλβανία και Ελλάδα στη μετά-Χότζα εποχή*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2010.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος: «Η εκπαίδευση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία». Στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*. Αθήνα: ΚΕΜΟ - Κριτική 2003: 165-225.
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος –Χριστόπουλος, Δημήτρης: « Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: στιγμιότυπα αβεβαιότητας ως εθνικές αλήθειες». Στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*. Αθήνα: ΚΕΜΟ - Κριτική 2003: 24-28.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης: *Στα σύνορα των κόσμων. Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*. Αθήνα: Πατάκης, 2009.
- Χότζα, Ενβέρ: *Δύο φίλοι λαοί. Από το πολιτικό ημερολόγιο κι άλλα ντοκουμέντα για τις αλβανοελληνικές σχέσεις*. Αθήνα: Πλανήτης χ.χ. [1985].
- Baltsiotis, Lambros - Embirikos, Léonidas: “De la formation d’ un ethnonyme. Le terme *Arvanitis* et son évolution dans l’ État hellénique”. Στο Gilles Grivaud – Socrate Petmezas (εκδ.), *Byzantina et Moderna. Mélanges en l’ honneur d’ Hélène Antoniadis-Bibicou*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2007: 417-448. Baylis, John – Smith, Steve (επιμ. με τη βοήθεια της Patricia Owens): *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής. Μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*. Επιμέλεια ελληνικής έκδοσης – πρόλογος: Κώστας Υφαντής, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2007.
- Boçi, Sonila: “Minoriteti Grek në Shqipëri midis Rezistencës Shqiptare dhe asaj Greke (1942-1944)”. *Studime Historike* /3-4 (2008): 133-157.
- Boçi, Sonila: “Marrëdhëniet e Ndërsjella të Minoritetit Grek me Qeverinë Komuniste Shqiptare (1944-1945)”. *Studime Historike* /3-4 (2009): 83-102.
- Boçi, Sonila: “Politika e Shtetit Komunist Shqiptar ndaj minoriteteve në Shqipëri (1944-1948)”, *Studime Historike* /1-2 (2010): 105-129.
- Clewing, Konrad: “Nationalität und Glaube. Stimmen für und wider die Autokephalie in Albanien 1922-1937”. Στο Dom Nikë Ukgjini – Willy Kamsi – Romeo Gurakuqi (επιμ.), *Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë (Tiranë 16-19 Nëntor 1999)*. Σκόδρα 2000: 303-316.
- Della Rocca, Morozzo: *Nazione e religione in Albania (1920-1944)*. Μπολόνια 1990.
- Dervishi, Kastriot (επιμ.): *Masakra në Çamëri. Dëshmitë e të mbijetuarve. Përmbledhje dokumentesh arkivore*. Τίρανα: 55 2009.
- Elsie, Robert –Destani, Bejtullah (επιμ.), *The Cham Albanians of Greece. A Documentary History*. Λονδίνο: I.B. Tauris 2013.
- Foucault, Michel: *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. Vintage (reissue edition) 1994.
- Iusif, Hajredin: *Musa Demi dhe qëndresa came (1800-1947)*. Τίρανα: Dudaj 2002.
- Kotini, Albert: *Tre Gurët e zes në Prevezë*. Τόμ. 1-2. Τίρανα: Fllad 2000-2001.

- Lalaj, Ana – Ostermann, Christian F. – Gage, Ryan (επιμ.), “‘Albania is not Cuba’. Sino-Albanian Summits and the Sino-Soviet Split”. *Cold War International History Project Bulletin* 16 (2007-2008): 183-340.
- Meta, Beqir: *Greek-Albanian Tension, 1939-1949*, Τίρανα: Academy of Sciences of Albania – Institute of History 2006.
- Meta, Beqir: *Albania and Greece 1949-1990. The Elusive Peace*. Τίρανα: Academy of Sciences of Albania – Institute of History 2007.
- Naska, Kaliopi (επιμ.): *Dokumente për Çamërinë, 1912-1939*. Τίρανα: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave 1999.
- Skoulidas, Elias G.: “Identities, Religion and Nationalism in the Late Interwar Period: Aspects of the Discourse of Greek Orthodox Bishops in Southern Albania”. Στο Maria Oikonomou-Maria A. Stassinopoulou – Ioannis Zelepos (επιμ.), *Griechische Dimensionen südosteuropäischer Kultur seit dem 18. Jahrhundert. Verortung, Bewegung, Grenzüberschreitung*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2011: 265-283.
- Stefanidis, Ioannis D.: *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*. Aldreshot: Ashgate, 2007.